

בבית המשפט העליון בשבתו כבית משפט לערעורים אזרחיים

ע"א 10083/04

בפני: כבוד השופט א' ריבלין
כבוד השופטת מ' נאור
כבוד השופט א' רובינשטיין

המערער: חגי גודר

נגד

המשיבות: 1. המועצה האזורית מודיעים
2. מדינת ישראל
3. פורמלי הדר חברה לביטוח בע"מ

ערעור על פסק-דין של בית-המשפט המחוזי בחיפה מיום 28.9.04 בת.א. 460/99 שניתן על-ידי כבוד השופטת ב' גילאור

תאריך הישיבה: ז' בתמוז התשס"ה (14.7.05)

בשם המערער: עו"ד מירון קין

בשם המשיבה 1: עו"ד מנחם אלעזר טננבוים

בשם המשיבה 2: עו"ד דפנה רוזן-זינגר

מיני-רציו:

* נזיקין – אחריות – מורים

* נזיקין – עוולות – רשלנות

היקף אחריותן של גננות וסייעות בעת יציאה לטיול עם פעוטות

ערעור על פסק-דינו של ביהמ"ש המחוזי דחה את תביעת הנזיקין שהגיש המערער כנגד המשיבות, לאחר שנעקץ עקיצת עקרב צהוב במהלך סיור שערך עת היה בגן ילדים. לטענת המערער, הגננת והסייעת התרשלו בכך שלא נקטו באמצעי הזהירות הדרושים לקידום הסכנה הצפויה, ובכך גרמו לנזק שנגרם לו.

ביהמ"ש העליון קיבל את הערעור ופסק כי:

חובת הזהירות הקיימת בין מורה לתלמידו הוכרה זה מכבר, והיה מי שאמר, כי חובה זו כמוה כמו חובתו של הורה כלפי ילדו. מקובל לבחון את חובת הזהירות על-פי מבחן של צפיות.

במקרה דנן, אין ספק שהנזק שנגרם היה בגדר הצפיות – ה"טכנית" וה"נורמטיבית" – וכי שיקולי המדיניות שלעניין אינם מצדיקים את שלילת החבות. כאשר יוצאים מורים ותלמידים (קל וחומר כשהמדובר בצוות הגן וילדי הגן), לטיול במסגרת בית-ספרית, ניתן וצריך לצפות כי עלול להיגרם נזק כזה או אחר. וודאי שיציאה עם ילדים קטנים לשדה מסולע שבו עשבים שוטים מחייבת צפיית היתקלות אפשרית עם בעלי-חיים מזיקים. במיוחד כך, באזור נגוע במזיקים רעים. על המורים והגננות מוטלת לפיכך החובה לפעול מתוך שיקול דעת סביר והקפדה על כללי הזהירות.

ילד רך בשנים מתאפיין, לרוב, בסקרנות רבה, ביצר הרפתקנות ולעיתים בקונדסות. כל אלה מחייבים את אנשי צוות הגן, המופקדים על שלומם ובריאותם של הילדים, לשיקול דעת זהיר ולנקיטת אמצעי זהירות קפדניים, פן יאונה לילדים רע. ההורים המותירים את היקר להם מכל בידי אנשי צוות הגן צריכים לדעת, כי אלה האחרונים נוקטים בכל צעד סביר להיטיב עם ילדם ולהשיבם בשלום לחיק ההורים.

היקפה של חובת הזהירות, וטיב אמצעי הזהירות בהם יש לנקוט, מושפעים מכלל נסיבות העניין ומן השאלה מהם הסיכונים הצפויים. לא הרי אמצעי הזהירות הנדרשים בתוך גבולותיו של גן-הילדים, כהרי אמצעי הזהירות המתחייבים מעבר לספו. יציאה עם פעוטות מהמרחב המוגן יחסית של גן הילדים לטיול, סיור או "גיחה לימודית", מחייבת, תכופות, שמירה על כללי זהירות מיוחדים. יחד עם זאת, ועל אף הסיכון המסוים הכרוך בכך – המתממש לעיתים, למרבה הצער – מערכת החינוך מעודדת, ובצדק, הוצאת ילדים בגילאים שונים לטיולים וסיורים. אין לאיין מדיניות זו באמצעות הטלת אחריות נזיקת רחבה מדי, ואף מוחלטת, בגין כל התממשות של סיכון כזה או אחר. אין לקבל את הגישה הגורפת, השוללת יציאה עם ילדים מפתח הגן. הדרישה לנהוג בזהירות ובסבירות – אף כשמדובר בשלומם של ילדים רכים – אינה מנביעה חובה בלתי-מתפשרת שלא לחשוף אותם, במסגרת החינוכית שבה הם מצויים, לעולם שמעבר לדלת. יחד עם זאת, בסופו של יום ביטחונם ובריאותם של הילדים עומדים בראש סדר העדיפויות. הצורך להגן על שלומם משקלו כבד ביותר. את הרצון ליתן חופש פעולה לילדים, ללמדם על הטבע ולהקנות להם ערכים של הכרת ואהבת הארץ, יש להגשים בכפוף לאינטרס ההגנה על שלום הילדים, ולא בסתירה לו.

בגדרי עוולת הרשלנות, לא ההגדרה חשובה, כי אם הנסיבות המאפיינות כל מקרה ומקרה – כל טיול וטיול, כל סיור וכל גיחה – ואמצעי הזהירות המתחייבים מאותן נסיבות. המבחן אינו פורמאלי גרידא – למשל, האם ההגעה למקום הטיול הצריכה נסיעה באוטובוס – אלא מהותי, והוא נגזר ממכלול נסיבות העניין. מכאן שלא כל עזיבה של גן הילדים היא, מניה וביה, בגדר "טיול" המצריך נקיטת מלוא אמצעי הזהירות הקבועים בחוזרי מנכ"ל.

בבחינת סבירות אמצעי הזהירות הננקטים ביציאה עם זאטוטים לסיור או לטיול, ניתן להתוות את אמות המידה הבאות: (1) עצם הבחירה להוציא את הילדים לטיול או לסיור – בין אם באופן חד-פעמי ובין אם כדבר שבשגרה – טעונה הסכמה של ההורים. עם זאת, במידה שמקובל בגן הילדים לצאת מדי פעם בפעם עם הילדים ל"גיחה לימודית" בסמוך לגן, ניתן לקבל הסכמה כללית של ההורים לכך, ואז – אם לא הוסכם אחרת עם ההורים – אין צורך בקבלת אישור נוסף עובר לכל גיחה וגיחה. (2) יש להפעיל שיקול דעת סביר בקביעת מקום הטיול או הסיור. יש לברור היטב את מקום הטיול על מנת שיהא יאה למכלול נסיבות העניין, ובכלל זה גיל הילדים, מספרם ומזגם; עונת השנה ומזג האוויר; מספר המלווים הדרוש לעומת המצוי; מידת קרבתו של מקום הטיול ל"בסיס-האם" (קרי בית הספר או גן הילדים, ובכלל – קרבה למקום מיושב שבו יש למשל עזרה ראשונה); משקלו הסגולי וייחודו של מקום הטיול, תרומתו להעשרת הילדים, לעומת הסיכונים הגלומים בו ועוד. ברגיל ראוי לערוך, קודם יציאה עם ילדים לאזור מסוים, סיור מקדים, על-מנת להכיר את השטח ואת הסכנות הטמונות בו, ובמידת הצורך, לנקוט מראש באמצעי זהירות נדרשים. (3) במסגרת ההכנה לטיול ובמהלכו, יש לנקוט באמצעי זהירות

סבירים על-מנת לקדם סיכונים צפויים. אמצעי הזהירות שיש לנקוט בהכנה לטיול ובמהלכו קשורים קשר בל-ינתק עם אופי הטיול ואופיים של משתתפיו, וגם מקום הטיול שנבחר מהווה שיקול חשוב. בלא נקיטה באמצעי זהירות אלה, ניתן לומר כי עצם הבחירה לקחת את הילדים לאותו אזור, היא עצמה נגועה ברשלנות.

במקרה דנן, הפגם העיקרי בהתנהגות צוות הגן, טמון היה בהחלטה המוטעית לקחת את הילדים לטיול בשדה-הבר. בהתחשב בסיכון הרב להתקל בזוחלים מזיקים במהלך שהייה בשדה הטרשים, ובגודל הנזק במידה שהסיכון יתממש, היה זה מעשה רשלני לצאת עם קבוצה כה גדולה של ילדים, בהשגחת גננת וסייעת בלבד, לשדה הטרשים. כל עוד הילדים מצויים בגן, תחת פיקוחו של צוות הגננות ולמעשה תחת פיקוחה של מערכת החינוך, חובה על אלה למנוע מן הילדים סיכונים בלתי-סבירים. את הפעילות המבורכת של חשיפת הילדים לתמורות בטבע ניתן היה לבצע במקום מבוקר ומוסדר יותר; ואם לשם כך צריך היה לשים פעמים למקום מרוחק יותר, ואולי להתפשר קמעא על ה"אותנטיות" של הטבע – כה יהי, ובלבד שלא יעמדו הילדים בפני סיכון ממשי של פגיעה מנחש או עקרב.

השופט רובינשטיין הדגיש כי ביהמ"ש אינו מגביל טיולים בארץ ולהכרת הטבע, אלא שמתחייבים אמצעי זהירות גם כשהמדובר ב"גיחות" קצרות, הכל לפי הנסיבות.

פסק-דין

השופט א' ריבלין:

העקיצה

1. ביום 2.5.1985 יצא המערער, אז כבן ארבע שנים, בצוותא עם חבריו לגן הילדים במושב כפר רות, ובהשגת הגננת והסייעת, לסיור לימודי בשדה טרשים. ברגע אחד הפך הסיור לסיוט: המערער נעקץ בידו השמאלית על-ידי עקרב צהוב. הוא נלקח לחדר המיון של בית-החולים אסף הרופא, מצבו הדרדר והוא נזקק להחייאה. המערער עבר טיפולים, ניתוחים והליך שיקום ארוך, אך נותר עם נכות קשה.

המערער הגיש תביעה בנזיקין כנגד המועצה האזורית מודיעים (להלן: המועצה), שבתחומה מצוי גן הילדים והיא מעסיקתה של הסייעת לגננת; וכנגד מדינת ישראל, מעסיקתה של הגננת. בית המשפט המחוזי בחיפה (כבוד השופטת ב' גילאור) דחה את התביעה, ומכאן הערעור שבפנינו.

פרטי האירוע וההליך המשפטי

2. בית המשפט המחוזי קבע, כי מטרת הסיור לא היתה חיפוש חלזונות – כפי שנטען בכתב התביעה – כי אם המחשת חילופי העונות. לא היה זה הסיור הראשון – כך נקבע – ילדי הגן הגיעו לשדה מדי פעם בפעם, על מנת לחזות בתמורות החלות בו מעונה לעונה. כך, ביום 2.5.1985, צעדו 20 עד 30 זאטוטים, בני שלוש וארבע שנים, בהשגחת הגננת והסייעת, אל שדה הטרשים, שהיה מרוחק מרחק לא רב מן הגן – "מרחק של כמה דקות הליכה". הם סיירו בשדה ובשלב מסוים עצרו בכדי להאזין להסברים מפי הגננת. הסייעת, מצדה, התיישבה על סלע גדול וחשוף, מוקף צמחייה. המערער ביקש להסב את תשומת ליבה לרבר-מה, והושיט ידו לעבר רגלה. או אז נגע בעקרב צהוב שהיה על הסלע, ונעקץ. הוא נלקח על-ידי הסייעת לחממה שבה עבדה אמו, ומשם – למרפאה במושב שילת הסמוך. בהמשך הועבר כאמור לבית החולים אסף הרופא, שם אושפז במחלקת טיפול נמרץ ילדים למשך שבוע. במחלקת שיקום ילדים שהה ארבעה חודשים נוספים.

בית המשפט המחוזי תיאר את המאפיינים של המושב כפר רות ואת "התמזגותו עם הטבע" – כלשונו. המושב ממוקם בשטח הררי בשפלת יהודה, ובעת התאונה כלל שטחים גדולים הגובלים בשדות פתוחים. השבילים במושב, כך נפסק, אינם סלולים ברובם, ויש בהם אבנים, סלעים וצמחייה. בית המשפט מצא כי "למעשה כמעט כל הליכה במושב חושפת את המשתמש בדרך לסיכון מסוים של עקיצה ממזיקים". אכן, כך נפסק, "הטבע גולש אל תוך המושב ומתחבר אליו, ואנשי המושב נמצאים באינטראקציה יומיומית עם הטבע"; "הסיכון מעקיצות עקרבים היווה חלק אינהרנטי מהמגורים במושב, וההורים היו מודעים לסיכון זה". התברר במשפט, כי הוריו של המערער עצמם נתקלו "פה ושם" בעקרבים בסביבת ביתם. בית המשפט סבר כי "השארות הילדים על שבילי עפר מהודקים" – כפי שהציע המומחה מטעם המערער בתחום הבטיחות – "פירושה אי יציאה לשדות כלל ובכך יצאו ילדי הגן נפסדים". בית המשפט הטעים כי ילדי המושב, מצדם, ידעו שעליהם להישמר מפני עקרבים ונחשים.

3. בפני בית המשפט קמא נתגלעה מחלוקת בנוגע להגדרה הנכונה של הפעילות ביום האירוע: האם ב"טיול" עסקינן, שאז חלות לגביו הוראות שונות הכלולות בחוזרים של מנכ"ל משרדי החינוך – הוראות שלא קוימו במקרה זה – או שמא מדובר ב"גיחה לימודית", "סיור" או "למידה מחוץ לגן הילדים". בית המשפט מיאן להכריע ב"שאלה סמנטית גרידא" זו. עם זאת ציין, כי אין לראות בפעילות שנערכה בענייננו כ"טיול" כהגדרתו בחוזרי המנכ"ל. בהסתמך על עדותו של הממונה הארצי על

הבטיחות במשרד החינוך, כמו-גם על דברי הגננת, פסק בית המשפט כי הוראות משרד החינוך לגבי "טיול" אינן חלות במקרה זה, שבו יצאו הילדים ל"גיחה לימודית" בשדה סמוך, על-מנת להתרשם מן השינויים הנצפים בטבע בעת חילופי העונות. זהו, כך נקבע, הדין המצוי, אך גם הרצוי, הואיל ואין מקום לסרב כל יציאה לגיחה לימודית קצרה בתחומי היישוב באמצעות הטלת דרישות כגון הודעה להורים, הצטרפות מלווים ותיאום עם גופים שונים. סרבול כזה, לדעת בית המשפט, "היה מביא להפחתה משמעותית, אם לא להפסקה מוחלטת, של גיחות לימודיות מעין אלה, אשר עליהן יש לברך".

בית המשפט קמא סבר, אפוא, כי לא היתה חובה ליידע את ההורים על כל גיחה לימודית ספציפית. זאת ועוד, מעדות אמו של המערער עלה כי היא היתה מודעת לכך שגיחות מעין אלה מתקיימות. אכן, כך נמצא, סיורים מסוג זה היו "עניין שבשגרה" (בפועל פעמים אחדות בשנה), ההורים היו מודעים להם והדבר היה מקובל עליהם. הפעם יצאו הילדים לסיור עם תום האביב, כדי לצפות בשינויי הפריחה, ואת זאת – כך סבר בית המשפט – אין למנוע. בהקשר זה הזכיר בית המשפט את הערך החינוכי הטמון בסיורים שכאלה, ואת הידע, ההנאה והתועלת שמפיקים הילדים מהם.

4. על רקע כל אלה בא בית המשפט לקבוע האם נתקיימו במקרה זה יסודות עולת הרשלנות. אשר לחובת הזהירות המושגית – לא היתה מחלוקת כי זו מתקיימת בין גננות וסייעות לבין ילדי הגן. בהתייחסו לחובת הזהירות המשפט כי האפשרות שילד ייעקץ על-ידי עקרב, במהלך סיור מחוץ לכותלי הגן, היתה בגדר הצפיות הכללית, אך צפיות דומה, כך נפסק, מתקיימת גם לגבי מחוץ לכותלי ביתו, כשהוא בהשגחת הוריו. חובת הזהירות, כך נקבע, לא הופרה במקרה זה, שכן הגננת והסייעת נקטו באמצעים סבירים על-מנת למנוע עקיצה של ילדי הגן על-ידי מזיקים שונים. כך, לפני היציאה מן הגן – כמו לפני יציאה לכל סיור אחר – הונחו הילדים על-ידי הגננת שלא לגעת באבנים, לא להתרחק ולא לגעת בחפץ חשוד או בלתי-מוכר. ואכן, כך קבע בית המשפט קמא, בשעה שנעקץ היה המערער בקרבת הגננת והסייעת, ותחת השגחתן; הוא לא הרים אבנים ולא החדיר ידיו לצמחייה, אלא הניח את ידו על סלע חשוף גדול, שעליו ישבה הסייעת, במטרה להסב את תשומת ליבה. אז נעקץ על-ידי עקרב, אלא שקשה להצביע, לדעת בית המשפט קמא, על התנהגות שיכולה היתה למנוע התרחשות זו. בית המשפט מצא כי סביר להניח שהסייעת בדקה את הסלע בטרם התיישבה עליו, וככל הנראה, בנקודת זמן מסוימת

עלה העקרב על הסלע. בנסיבות אלה, כך נקבע, קשה היה להבחין בעקרב, והסברה לפיה היה על הגנת והסייעת לסרוק את הסלע היטב בכל רגע נתון היא, לשיטתו של בית המשפט, בבחינת "חוכמה לאחר מעשה". אשר להתנהגות הגנת והסייעת לאחר האירוע – בית המשפט קבע כי בכתב התביעה לא נכללה כל טענה בעניין זה, והביקורת שהשמיעה אמו של המערער בעדותה היא בבחינת הרחבת חזית אסורה.

בית המשפט המחוזי נתן דעתו גם לשאלת הקשר הסיבתי, ונאות לצאת מתוך הנחה – שלא היתה מקובלת עליו – כי חובה היתה לנקוט באמצעי זהירות שהצביע עליהם מומחה הבטיחות מטעם המערער, לאמור: צירוף מלווים נוספים, קבלת אישור ההורים והימנעות מעצירה לצורך האזנה לדברי הגנת. בית המשפט מצא כי אין להניח שהורי המערער היו מונעים ממנו לצאת דווקא לסיור זה, וכי לאור נסיבות המקרה סביר הוא שגם אילו נקטו האמצעים שהמומחה טען להם, לא היה הנזק נמנע. יתרה מכך, לעניין הקשר הסיבתי המשפטי, הדגיש בית המשפט כי מערכת החינוך מעודדת סיורים כגון זה שנערך במקרה זה, וכי המורה או הגנת אינן יכולות להגן על הילדים מפני כל סכנה בכל רגע נתון.

5. מסקנתו של בית המשפט המחוזי היתה אם כן כי לא הוכחה אחריות המשיבים לנזקיו של המערער. בית המשפט ציין כי לאור מסקנה זו אין הוא נדרש להליכי צד ג' שנקטה המדינה כנגד המועצה; עם זאת הוסיף בית המשפט והביע את דעתו כי אין להטיל אחריות על המועצה, שכן אף אם זו מחזיקה במקרקעין, הרי שלא הובאה ראיה בדבר התרשלותה במעשה או במחדל. "מדובר בשדה טרשים" – כך בית המשפט – "אחד מיני רבים בשטחים שבתחום שיפוטה, שהוקצה למושב רות". אשר לסייעת, שהמועצה היא מעסיקתה, נפסק כי "ממילא הסייעת לא החליטה על הפעילות בגן אלא מילאה אחר הוראות הגנת והמועצה איננה מעורבת בכלל בתכני הגן". בית המשפט טרח והכריע גם בסוגיית הנזק – גם זאת, כמובן, מעבר לנדרש לאור החלטתו בעניין האחריות. בעניין זה האחרון השמיע המערער השגות בטיעונו הכתובים, אך במהלך הדיון בפנינו חזר בו מערעורו בעניין גובה הנזק. איננו רואים אפוא צורך לפרט בנושא זה, ובמידה ויתקבל הערעור בשאלת האחריות, יחולו לגבי קביעותיו של בית המשפט המחוזי.

הטענות בערעור

6. המערער שב וטוען, כי הגנת והסייעת התרשלו בכך שלא נקטו באמצעי הזהירות הדרושים לקידום הסכנה הצפויה של עקיצה על-ידי עקרב, וכי התרשלות זו גרמה לנזק שנגרם. לדעתו, שדה הטרשים שבו נערך הסיור היה, במיוחד באותה עונה, מקום הנושא עמו סיכון מיוחד. על אף זאת, החליטה הגנת, ללא אישורם של הורי הילדים, לצאת עמם למקום, וזאת אף ללא נקיטת אמצעי זהירות נדרשים. המערער סבור כי ב"טיול" עסקינן, ולכן חובה היתה לקיים את ההנחיות המפורטות בחוזרי מנכ"ל משרד החינוך. זאת לא נעשה: הילדים הושבו בליבו של שדה טרשים, בינות לסלעים ולצמחייה סבוכה, הכל בלא אישור ההורים ובלא ליווי של מבוגרים נוספים. המערער אינו חולק על חשיבות הערכים של הכרת הטבע וידיעת הארץ; אולם לשיטתו, את אלה יש להנחיל בלא להעמיד את הילדים בפני סיכון של גרימת נזקים קשים. עמדתו של המערער היא, אפוא, כי המשיבים אחראים כלפיו בגין עוולת הרשלנות ועוולת הפר חובה חקוקה.

המשיבים תומכים יתדותיהם בפסק-דינו של בית המשפט המחוזי. הם מבקשים לאמץ את ממצאיו העובדתיים של בית המשפט קמא, ואת המסקנה המשפטית לפיה לא קמה במקרה זה אחריות נזיקית של מי מהם. המשיבה 1 – היא המועצה – מדגישה כי לשיטתה, אפילו תוטל אחריות הרי זו רובצת כל כולה לפתחה של המשיבה 2 – היא מדינת ישראל.

לאחר שבחנו את טענות הצדדים ואת החומר שהוגש לנו, אנו סבורים כי דין הערעור להתקבל.

טיולים, סיכונים ועוולת הרשלנות

7. בין מורה לתלמיד שוררים יחסים מיוחדים, המקימים חובות וזכויות הדדיות. כך בין כותלי בית הספר, וכך, לעיתים ביתר שאת, גם מחוצה לו – במיוחד לעת יציאה לטיול. מבחינת חובתו של המורה – זה אינו נדרש אך לחנך את תלמידיו, להקנות להם ידע ולהטביע בהם ערכים; יש והוא נדרש גם לשמור על בריאותם של התלמידים ולהגן עליהם מפני סכנות האורבות להם, לא אחת, הן בד' אמותיו של בית הספר הן מעבר לשעריו. בית משפט זה הכיר אפוא לאורך השנים בחובת הזהירות הקיימת בין מורה לתלמידו, והיה מי שאמר, כי חובה זו כמוה כמו חובתו של הורה כלפי ילדו (ע"א 2061/90 מרצלי נ' מדינת ישראל, פ"ד מזז (1) 802 והאסמכתאות שם). ודוק: מקובל לבחון את חובת הזהירות על-פי מבחן של צפיות (ראו למשל ע"א 145/80 ועקנין נ'

המועצה המקומית בית שמש, פ"ד לז (1) 113). ניתן לסבור כי שאלת הצפיות מקומה הגיאוגרפי הנכון הוא במסגרת יסודות ההתרשלות והקשר הסיבתי, ואילו חובת הזהירות מתייחדת לאותם שיקולי מדיניות התוחמים את האחריות בנזיקין. אולם כך או אחרת, אין ספק שבמקרה זה הנזק שנגרם היה בגדר הצפיות – ה"טכנית" וה"נורמטיבית" – וכי שיקולי המדיניות שלעניין אינם מצדיקים את שלילת החבות. כאשר יוצאים מורים ותלמידים (קל וחומר כשהמדובר בצוות הגן וילדי הגן), לטיול במסגרת בית-ספרית, ניתן וצריך לצפות כי עלול להיגרם נזק כזה או אחר. וודאי שיציאה עם ילדים קטנים לשדה מסולע שבו עשבים שוטים מחייבת צפיית היתקלות אפשרית עם בעלי-חיים מזיקים. במיוחד כך, באזור נגוע במזיקים רעים. על המורים והגננות מוטלת לפיכך החובה לפעול מתוך שיקול דעת סביר והקפדה על כללי הזהירות.

8. בפרשת מרצלי עמד בית המשפט העליון על היסודות המקימים את חובתו של המורה להשגיח על תלמידו ולהגן עליו מפני פגיעה: ראשית, כך אמר שם המשנה לנשיא (אז השופט) מ' חשין, "קטין, באשר הוא קטין, לא פיתח אותם מנגנוני-הגנה, מנגנוני-בקרה ומנגנוני שיקול-דעת שבגיר מחזיק בהם, ובדרך הדברים לצפות כי עלול הוא להיפגע בידי גורם חיצוני או להביא נזק על עצמו ועל מעשה בין במחדל. לכך נוסף תמונות-ילדות מוכרות: שובבות, סקרנות-של-ילד, היענות לפיתויים בלא להעריך סכנות וסיכונים וכיו"ב". ו שנית, כך הוסיף, "גופו של הקטין חלש, והדבר חושף אותו ביתר לפיגעי העולם הסובב אותו".

למותר לומר, כי הדברים נכונים, ואף מקל וחומר, ביחסים שבין אנשי הצוות בגן הילדים – הגננת והסייעת – לבין הפעוטות הנתונים להשגחתם. אם הקטין חסר את אותם "מנגנוני-הגנה, מנגנוני-בקרה ומנגנוני שיקול-דעת", לא כל שכן התינוק; אם גופו של הקטין חלש וחשוף לפגעי העולם, על אחת כמה וכמה גופו "מבחינות מסוימות" – כך דברי הנשיא שמגר – "יש להשגיח יותר על מעשים של פעוטות, אשר כדרך הטבע ניסיונם אינו רב, והם אינם מסוגלים תמיד לצפות תוצאת מעשיהם ויכולים להסתכן ולסכן אחרים שלא מדעת..." (ע"א 715/79 דניאלי נ' אודט ישראל נתניה, פ"ד לה (2) 764). ילד רך בשנים מתאפיין, לרוב, בסקרנות רבה, ביצר הרפתקנות ולעיתים בקונדסות (ראו גם ע"א 310/89 אליהו כהן (קטין) נ' לנטוש מאיר, פ"ד מו (1) 402). כל אלה מחייבים את אנשי צוות הגן, המופקדים על שלומם ובריאותם של הילדים, לשיקול דעת זהיר ולנקיטת אמצעי זהירות קפדניים, פן יאונה לילדים רע.

ההורים המותירים את היקר להם מכל בידי אנשי צוות הגן צריכים לדעת, כי אלה האחרונים נוקטים בכל צעד סביר להיטיב עם ילדם ולהשיבם בשלום לחיק ההורים.

9. היקפה של חובת הזהירות, וטיב אמצעי הזהירות בהם יש לנקוט, מושפעים מכלל נסיבות העניין ומן השאלה מהם הסיכונים הצפויים. "אך מובן הוא כי ממדיה והיקפה של חובת פיקוח זו [של מורה על קטין] משתנים בהתאם לנסיבותיו של העניין, ובהתאם לגילו ותכונותיו של מי שנתון לפיקוח. אין דומה חובת הפיקוח אשר את קיומה ניתן לדרוש בתוככי חדר הכיתה לזו אותה יש לקיים בחצר משחקים ואך מובן הוא כי ככל שנדרש מן המורה פיקוח על ציבור גדול יותר, גם קטנה מבחינה אובייקטיבית יכלתו לעקוב אחרי כל תנועה ואירוע" (ע"פ 402/75 אלגביש נ' מדינת ישראל, פ"ד ל (2) 561). "חובת הזהירות הנדרשת ממורה בכיתה אינה זהה בהיקפה לחובה אשר מורה יחוב בה מקום שהתלמידים נמצאים בחצר בית הספר, והחובה תרבה ותלך כאשר התלמידים נמצאים בטיול מחוץ לכותלי בית הספר" (פרשת מרצלי הנ"ל). עולה מן האמור, כי לא הרי אמצעי הזהירות הנדרשים בתוך גבולותיו של גן-הילדים, כהרי אמצעי הזהירות המתחייבים מעבר לספור. יציאה עם פעוטות מהמרחב המוגן יחסית של גן הילדים לטיול, סיור או "גיחה לימודית", מחייבת, תכופות, שמירה על כללי זהירות מיוחדים. שהרי, ככלל, כל עוד מקובצים הילדים בגן הילדים, חשופים הם פחות לסיכונים. בגן הם מרוכזים בסביבה מתוחמת ומוכרת – להם ולצוות הגן. האווירה בבית הספר ובגן הילדים "נינוחה יותר" (כלשונו של השופט מ' אלון בע"א 785/80 עיריית פתח-תקוה נ' צרפתי, פ"ד לח (3) 39), ואילו "היציאה אל החופש משחררת לחצים" (דברי השופט חשין בפרשת מרצלי הנ"ל). במסגרת המוכרת הגבולות ברורים וידועים, הפיקוח קל ויעיל יותר, וישנו חשש נמוך יותר מהיתקלות עם גורם זר בלתי-צפוי.

יחד עם זאת, ועל אף הסיכון המסוים הכרוך בכך – המתמש לעיתים, למרבה הצער – מערכת החינוך מעודדת, ובצדק, הוצאת ילדים בגילאים שונים לטיולים וסיורים. אין לאיין מדיניות זו באמצעות הטלת אחריות נזיקית רחבה מדי, ואף מוחלטת, בגין כל התממשות של סיכון כזה או אחר. יש להישמר פן ההפסד יעלה על הרווח, ובלשון חובת הזהירות – פן יתפרסו גבולות החובה מעבר למידה הראויה ותיווצר הרתעת-יתר. באחת הפרשות – ע"פ 364/78 לוי יצחק בן יוסף צור נ' מדינת ישראל, פ"ד לג (3) 626 – עמד השופט א' ויתקון על הערך החינוכי הרב הטמון בעריכת טיולים :

עריכת טיולים לשם הכרת הארץ, אתריה ההיסטוריים ונופיה היפים, ובחלקם הפראיים - כל מחנך יכיר בחשיבות המשימה. היא יוצרת קשרי אהבה ושייכות ויחס של כבוד לטבע וסודותיו. כך נגדל דור המתמצא בארצו והמעורה בה. ואני מרהיב עוז בנפשי ומוסיף שדווקא הקושי הפיסי ודווקא הסיכון הכרוכים לעיתים בטיולים אלה, מהווים אתגר לבני נוער, ובהתגברותם יוצאים הם מהמסע חזקים ומרוממי רוח. סבורני שערך חינוכי ולאומי זה צריך לשמור עליו מכל משמר, וחלילה שיעלה מפסיקתנו כי שומר נפשו מוטב לו להימנע מעריכת טיולים כאלה, שיש בהם סיכון כלשהו. ולא באתי לעודד קלות דעת או הרפתקנות חסרת רסן.

10. גם הצורך להותיר בידי התלמידים מידה של חופש לא נפקד מפסיקתו של בית משפט זה. השופט חשין עמד על צורך זה בפרשת מרצלי, באמרו כי "מרכיב החופש, בצד היותו ערך לעצמו, כולל הוא בחובו גם אלמנט של חינוך: מוטב לחנך ילדים בדרך חופשית ככל הניתן, מבלי להטיל עליהם הגבלות בלתי ראויות"; ועוד ציטט השופט חשין מדברי השופט עציוני בע"א 635/70 מנדלסון נ' קפלן, פ"ד כה (2) 113, שראוי לחזור ולהיבאם: "חובה זו [חובת ההשגחה של מנהל על תלמידיו] אינה מוחלטת. באופן תיאורטי ניתן אמנם לתאר גם שיטת השגחה שיש בה כדי למנוע כל אפשרות של תנועה מצד התלמיד שעשויה לגרום לסיכון, ולו הופעלה השגחה כזו אי-אפשר היה לשחק במשחקים מסוכנים, אך גם משחקים רגילים היו למעשה בלתי-אפשריים ובלתי מהנים. כבר נאמר שאין זה הפתרון וכי מידת ההשגחה הראויה היא ענין של פשרה בין אינטרסים מנוגדים" (על השאלה אם יש לקבוע אחריות מוחלטת בנוזקין כלפי תלמידים בבית ספר, ראו ע"א 324/77 עבדל חכים מחמד רבי נ' חסין סמרה, פ"ד לב (2) 445). אלא ש"הפשרה" אל לה, לעולם, שתבוא על חשבון השמירה המירבית על שלומו של התינוק.

הנה הוא, אפוא, האתגר העומד בפני מערכת החינוך: קיום טיולים, עידוד הכרת הארץ, מתן אפשרות לילדים ולבני נוער לחוות את הטבע ו"להיות ילדים", אולם כל זאת, בלא להתיר את הרסן ובלא להעמיד את הצעירים הנתונים לפיקוחה בפני סיכונים בלתי-סבירים. בהתחשב באגד-אינטרסים זה, מקובלת עלי עמדתו של בית המשפט המחוזי, כי אין לקבל את הגישה הגורפת, השוללת יציאה עם ילדים מפתח הגן. הדרישה לנהוג בזהירות ובסבירות – אף כשמדובר בשלומם של ילדים רכים – אינה מנביעה חובה בלתי-מתפשרת שלא לחשוף אותם, במסגרת החינוכית שבה הם מצויים, לעולם שמעבר לדלת. יחד עם זאת, בסופו של יום ביטחונם ובריאותם של

הילדים עומדים בראש סדר העדיפויות. הצורך להגן על שלומם משקלו כבד ביותר. את הרצון ליתן חופש פעולה לילדים, ללמדם על הטבע ולהקנות להם ערכים של הכרת ואהבת הארץ, יש להגשים בכפוף – ולא בסתירה – לאינטרס ההגנה על שלום הילדים. כך סבור גם משרד החינוך, כפי שעולה מתצהיר תשובות לשאלון שערכה המפקחת במשרד החינוך, מחוז מרכז: "משרד החינוך מעודד יציאה לטיולים בגלל הערך החינוכי שלהם וזאת כל עוד נשמרים בקפדנות כל כללי הזהירות".

11. כיצד, אפוא, נדרש לנהוג צוות הגן המבקש להוציא את הילדים לטיול, על-מנת שהתנהגותו תיחשב סבירה? בהקשר זה, כמו בית המשפט המחוזי, אינני רואה צורך לקבוע מסמרות סמנטיים באשר לשאלת הגדרתה המילולית של הפעילות בה קא עסקינן – האם "טיול" היא כמשמעותו בחוזר מנכ"ל, או שמא "סיור" או "גיחה לימודית". עוסקים אנו כאן בעוולת הרשלנות. אין קשר הכרחי בין עוולה זו לבין הוראות חקוקות או הנחיות מן הסוג שבו מדובר כאן (השוו פרשת לרנר הנ"ל). אף אם אין המדובר בענייננו ב"טיול", וחוזר המנכ"ל אינו חל, די לנו ביישום דרישת הסבירות שבעוולת הרשלנות, על מנת להגיע למסקנה כי קמה אחריות נזיקית על המשיבים. ויודגש, כי הוראות חוזרי המנכ"ל, בחלקן לפחות, יכולות להיות רלבנטיות גם ל"טיול-זוטא" – סיור או גיחה לימודית – ועל כן ניתן לשאוב מהן השראה במילוי דרישת הסבירות בתוכן.

אכן, בגדרי עוולת הרשלנות, לא ההגדרה חשובה, כי אם הנסיבות המאפיינות כל מקרה ומקרה – כל טיול וטיול, כל סיור וכל גיחה – ואמצעי הזהירות המתחייבים מאותן נסיבות. אמר בצדק המומחה בתחום הבטיחות מטעם המערער: "בסופו של דבר הדבר יבחן לפי סבירויות של העניין והמקום... כשהולכים בשדה אני מצפה שתלך עם ארגז עזרה ראשונה, מים ודברים נוספים שלא תתן בטיול לקאמרי". ועוד בעניין זה: "גיחה-רגלית" למתחם המצוי בקרבה גיאוגרפית לגן הילדים עלולה, לעיתים, לטמון בחובה סכנות גדולות מאלה המצויות באזור טיול מרוחק. המבחן אינו פורמאלי גרידא – למשל, האם ההגעה למקום הטיול הצריכה נסיעה באוטובוס – אלא מהותי, והוא נגזר ממכלול נסיבות העניין. מקובלת עלי, אפוא, עמדתו של בית המשפט המחוזי, כי לא כל עזיבה של גן הילדים היא, מניה וביה, בגדר "טיול" המצריך נקיטת מלוא אמצעי הזהירות הקבועים בחוזרי מנכ"ל. עם זאת, לא מקובלת עלי התפיסה לפיה סמיכותו של מקום הטיול היא הנתון שעליו יקום ויפול דבר. כדברי המומחה בתחום הבטיחות, במקום קרוב ובמקום מרוחק, "העקרבים והנחשים הם אותם עקרבים ונחשים".

12. נתמקד, אם כן, בשאלה אילו אמצעי זהירות ייחשבו סבירים ביציאה עם זאטוטים לסיור או לטיול. ברי, כי לא ניתן להשיב תשובה ממצה לשאלה זו. "סבירות" היא מושג עמום. כוחה בגמישותה ובהתאמת מידתה לנסיבות החיים המשתנות, שהיכולת האנושית לצפותן מראש הינה לעולם מוגבלת" (ע"א 3889/00 לדנר נ' מדינת ישראל – משרד הביטחון, פ"ד נו(4) 304). עם זאת, בקווים כלליים ביותר, ובזיקה לענייננו, ניתן להתוות את אמות המידה האלה: ראשית, נראה כי עצם הבחירה להוציא את הילדים לטיול או לסיור – בין אם באופן חד-פעמי ובין אם כדבר שבשגרה – טעונה הסכמה של ההורים. יתכן שישנם הורים אשר יעדיפו כי ילדיהם לא יצאו מפתח הגן, ויקבלו את ההעשרה בתחום הטבע והנוף תחת השגחה הורית. הורים אחרים עשויים לבחור דווקא במסגרת חינוכית המרבה לחשוף את הילדים לבעלי חיים, לפריחה ולמרחבים. ומן הסתם, הורים רבים נמצאים בתוך. את רצונם של אלה ושל אלה יש לכבד, ומכל מקום, יציאה עם ילד – וודאי פעוט – לטיול, מחייבת אישור מאת ההורים. כך עולה גם מהנחיות משרד החינוך, והדברים ברורים. עם זאת, מקובלת עלי עמדתו של בית המשפט המחוזי, כי במידה ומקובל בגן הילדים לצאת מדי פעם בפעם עם הילדים ל"גיחה לימודית" בסמוך לגן, ניתן לקבל הסכמה כללית של ההורים לכך, ואז – אם לא הוסכם אחרת עם ההורים – אין צורך בקבלת אישור נוסף עובר לכל גיחה וגיחה.

שנית, יש להפעיל שיקול דעת סביר בקביעת מקום הטיול או הסיור. אכן, לא כל אתר מתאים לכל גיל; לא כל אזור הולם בכל עונה ומזג-אוויר; לא כל ילד ניתן לקחת לכל פרכת אָרְךְ; ארצנו, למרבה המזל, משופעת שכיות חמדה, ויש לברור היטב את מקום הטיול על מנת שיהא יאה למכלול נסיבות העניין, ובכלל זה גיל הילדים, מספרם ומזגם; עונת השנה ומזג האוויר; מספר המלווים הדרוש לעומת המצוי; ריחוקו או קרבתו של מקום הטיול מ"בסיס-האם" (קרי בית הספר או גן הילדים, ובכלל – קרבה למקום מיושב שבו יש למשל עזרה ראשונה); משקלו הסגולי וייחודו של מקום הטיול, תרומתו להעשרת הילדים, לעומת הסיכונים הגלומים בו; וכיוצא באלה שיקולים. יצוין בהקשר זה, כי ברגיל ראוי לערוך, קודם יציאה עם ילדים לאזור מסוים, סיור מקדים, על-מנת להכיר את השטח ואת הסכנות הטמונות בו, ובמידת הצורך, לנקוט מראש באמצעי זהירות נדרשים.

ושלישית, במסגרת ההכנה לטיול ובמהלכו, יש לנקוט באמצעי זהירות סבירים על-מנת לקדם סיכונים צפויים. "חובתו הכללית של מורה כלפי תלמידו כוללת, כעקרון, חובת-מישנה לנקוט מבעוד מועד אמצעים סבירים למניעתו של נזק צפוי. ככל שנקיטת אמצעים אלה ואחרים היא קלה יותר ופשוטה יותר, כן תגבר חובת המורה לנקוט בהם... לעיתים די יהיה בנוכחותו של המורה במקום בו נצפה הנזק; לעיתים יידרשו אמצעי מניעה אחרים, כגון הצבת שלט, חסימה, אזהרה מילולית וכיו"ב - הכל בהתאם לנסיבותיו של כל עניין ועניין" (פרשת מרצלי הנ"ל). מובן, כי אמצעי הזהירות שיש לנקוט בהכנה לטיול ובמהלכו קשורים קשר בל-ינתק עם אופי הטיול ואופיים של משתתפיו, וגם מקום הטיול שנבחר מהווה שיקול חשוב. אכן, הבחירה לטייל באזור מסוים עשויה להיות סבירה רק בהינתן הקפדה על אמצעי זהירות למניעת סיכונים האופייניים לאזור; בלא נקיטה באמצעי זהירות אלה, ניתן לומר כי עצם הבחירה לקחת את הילדים לאזור, היא עצמה נגועה ברשלנות.

עד כה דיברנו בעקרונות כלליים. ועתה – למקרה שבפנינו.

מן הכלל אל הפרט

13. בעת שבאים אנו לבחון האם התרשלות מצד הגננת והסייעת היא שגרמה לנזק שהוסב למערער, לא נסטה מן הכלל לפיו בית משפט של ערעור נוטה שלא להתערב בקביעות עובדתיות של הערכאה המבררת. זאת בכפוף להערה אחת, שתובא מיד. לשוב אפוא ונעמוד בקצרה על הממצאים הדרושים לענייננו, כפי שנקבעו על-ידי בית המשפט המחוזי.

ואלה הממצאים בתמצית: מקום מגוריו של המערער הוא מושב כפר רות. שם גם מצוי הגן, ושם נערך הסיור בו נעקץ המערער על-ידי עקרב צהוב. שטחים גדולים במושב, לרבות בתי מגורים, גובלים בשדות פתוחים, ושבילים רבים אינם סלולים ויש בהם סלעים וצמחייה. על כן, גם בשבילים ובחצרות הבתים קיימת סכנה של מפגש עם מזיקים. הסיור נערך בשדה-בר הנמצא בקרבת הגן – מרחק של "כמה מאות מטרים", כדברי הגננת, "כמה דקות הליכה", כקביעת בית המשפט קמא. ההורים, ובכלל זה אמו של המערער, לא התבשרו על הסיור הספציפי, אך היו מודעים לכך שמתקיימות מדי פעם "גיחות לימודיות". הסיור ביום האירוע נועד לבחון את השפעת שינויי העונות – המעבר מעונת האביב לעונת הקיץ – על הטבע. לפני היציאה מן הגן, הונחו הפעוטות על-ידי הגננת לא להרים אבנים ולא לגעת בחפצים לא מוכרים. במהלך הסיור עצרה

החבורה על-מנת להאזין להסברים מפי הגננת, והסייעת, מצדה, התיישבה על סלע גדול חשוף, מוקף צמחייה. המערער הושיט ידו לעברה ואז נגע בעקרב שהיה על הסלע, ונעקץ.

אלה הן העובדות כפי שנקבעו על-ידי בית המשפט קמא. כעיקרון, אין להתערב בהן. עם זאת, עלי להעיר, כי בתצהירה של הסייעת – שהיא למעשה העדה הטובה ביותר לאירוע – מתוארים הדברים בדרך מעט שונה; לדבריה:

תוך כדי הטיוול ראיתי את חגי גודר. זכור לי, כי הוא התקרב אלי וביקש ממני לקום מן הסלע שעליו ישבתי. עשיתי כרצונו וקמתי. ראיתי שהוא מכניס את ידיו מתחת לאבנים במקום. תוך כדי הוא צעק והחל לבכות...

בפתח עדותה בבית המשפט אימצה הסייעת את האמור בתצהירה. אחר-כך, בחקירה הנגדית, תיארה שוב את האירוע ולא ציינה כי המערער החדיר את ידו מתחת לאבנים, אולם חזרה על כך שהוא ביקש שתקום בכדי לבוא ולראות "כשקמתי הוא הזיז את היד וכנראה עקץ אותו ממשוהו והוא בכה". מן החקירה בבית המשפט לא לגמרי ברור האם הסייעת עמדה על עניין החדרת היד מתחת לאבנים, ובתשובה לשאלה האם "הוא שלח את היד לעבר הסלעים" ענתה "לא" והוסיפה כי "כשהוא הזיז אותי כנראה שהוא נגע בסלע ושמה היה". עניין זה נותר, אפוא, לוטה בערפל מסוים. ברור, כי האמור בתצהיר אינו עולה בקנה אחד עם קביעתו של בית המשפט קמא, כי המערער קיים את הנחיית הגננת שלא לגעת באבנים ולא להרימם. כמו-כן עולה מן התצהיר, כי הגננת והסייעת לא מנעו ממנו מלהחדיר ידיו תחת אבן, וכך נעקץ. עם זאת, בסופו של יום לא מצאנו כי יש לשנות מקביעותיו של בית המשפט קמא לגבי אופן התרחשות האירוע. אלא שגם לאור התשתית שהותוותה על-ידי הערכאה המבררת, ובהתעלם מתיאור האירוע על-ידי הסייעת בתצהירה, אין לדעת מנוס מן המסקנה כי המשיבים נושאים באחריות לנזקו של המערער.

14. סבורני, כי הפגם הראשוני, העיקרי, בהתנהגות צוות הגן, טמון היה בהחלטה המוטעית לקחת את הילדים לטיול בשדה-הבר. בית המשפט המחוזי קבע, כזכור, כי אין זה ראוי להותיר את הילדים בין כותלי הגן, שכן יהא בכך כדי לשלול את הערך החינוכי, ההנאה והתועלת המופקים מסיורים בטבע. עמדה זו מקובלת עלי, כאמור, אך לא המסקנה שגזר מכך בית המשפט המחוזי, לאמור, כי הבחירה לקיים את הסיור במקום ובמועד שנבחרו היתה סבירה. אכן, כמפורט לעיל, גם אם אין שוללים את הצורך

לעודד סיורים וטיולים – ואכן אין לשוללו – עדיין הכרח הוא לבחור באתר ההולם את מכלול נסיבות העניין, והמקיים יחס סביר של עלות וסיכון מול תועלת ויכולת להתגונן מפני הסיכון.

במקרה שבפנינו, לא נשמר יחס סביר כזה, ומקום הטיול שנבחר היה בלתי-מתאים. אין למעשה מחלוקת, כי הסיור נערך בשדה טרשים, המכוסה בצמחיית-בר ובסלעים, והנמצא מחוץ לשטח המיושב של המושב. כך, למשל, הבהירה הסייעת בעדותה, כי מדובר ב"שדה עם המון סלעים" ו"עם צמחי בר". הגנת אישרה כי בשדה יש "הרבה צמחיה והרבה סלעים". עוד אישרה הגנת כי בזמן המקרה לא היו הילדים בשביל (ולו שביל לא סלול), אלא ישבו בשטח ממש. היה זה בעונה החמה ("כל הרמשים אחרי תרדמה של חורף הם יוצאים לחגוג" – כדברי אמו של המערער), ביישוב שבו ידוע היה כי ישנם נחשים, עקרבים ושאר זוחלים. לשאלת כבוד שופט בית המשפט קמא, האם "זה דבר מקובל לראות עקרבים שם? תמיד ראיתם עקרבים?", השיבה הסייעת "כן. נחשים, עקרבים, הכול". והגנת, בתצהיר תשובה לשאלון, כתבה: "הזהרתי את הילדים לפני כל טיול לא להרים אבנים מכיוון שמתחתן רובצים חרקים וזוחלים מסוכנים". בעדותה השיבה הגנת בחיוב לשאלה "ידעת היטב שבעונה הזו של השנה כשמתחיל להיות חם כל בעלי החיים האלה כמו נחשים למשל ועקרבים מתחילים לצאת בשדה". מן המקובץ עולה, כי סכנת העקיצה על-ידי בעל חיים, במקום הטיול ובמועדו, היתה בגדר ידיעתם בפועל, ולמצער בכוח, של הנפשות הפועלות. בית המשפט המחוזי קבע כי גם בחצרות הבתים נמצאו מדי פעם מזיקים, אך ברור הוא, כי לא הרי חצר בית או שביל, כהרי שדה זרוע סלעים ועשבי-בר. אכן, אם בחצר ובשביל נתגלו זוחלים מזיקים, ניתן וצריך היה לצפות כי ההסתברות להיתקל ברמש ושרץ שפגיעתם רבה, במהלך שהייה בשדה הטרשים, כפולה ומכופלת. בהתחשב בהסתברות זו, ובגודל הנזק במידה והסיכון יתממש, היה זה מעשה רשלני לצאת עם הילדים לשדה הטרשים.

15. כאן המקום להעיר שלוש הערות. ראשית, קרבתו של השדה לגן הילדים אינה, כשלעצמה, הופכת אותו למקום ראוי לטיול לקבוצה המונה כשלושים ילדים בני שלוש וארבע. לעיתים, הסכנה אורכת בסמוך למקום מוגן ובטוח, ולא אחת מוטב להרחיק לכת ובלבד שהסכנה תפחת.

שנית, בית המשפט המחוזי נתן משקל רב לכך שבמושב כפר רות ישנם שדות לרוב, ואף הבתים גובלים בהם. "הטבע גולש למושב" – כלשון בית המשפט – "ואנשי המושב נמצאים באינטראקציה יומיומית עם הטבע". סבורני, כי אין להפריז בחשיבותו של שיקול זה. כאמור, גם אם קיים סיכון מסוים בחצרות ובשבילים – ויצוין כי מן התמונות שצילם המומחה מטעם המשיבים עולה שבמושב ישנם בתים מטופחים ושבילים סלולים – ברי כי הסיכון רב בהרבה בשדה טרשים בלתי מיושב. זאת ועוד, דווקא במושב המתמזג עם הטבע חובה על הרשויות, שעה שהילדים מצויים בשליטתם, לשמור עליהם היטב ולבחור בקפידה את האזורים שבהם הם מטיילים ומתרוצצים. ומעבר לכך, אפילו נחשפים הילדים לסכנות כאלה או אחרות בהיותם תחת השגחת הוריהם – ובעניין זה כמובן כל הורה ומטריית ההגנה שהוא פורש על ילדו – הרי שכל עוד הילדים מצויים בגן, תחת פיקוחו של צוות הגנות ולמעשה תחת פיקוחה של מערכת החינוך, חובה על אלה למנוע מן הילדים סיכונים בלתי-סבירים. אמו של המערער העידה, כי ילדיה-שלה לא הסתובבו "בשדות הבר", שכן "אנחנו היינו מודעים לסכנה כי נתקלנו בנחשים ובעקרבים. זה היה ברור שזה מסוכן, אז קודם כל הילדים היו קטנים הם תמיד היו בהשגחת ההורים. אף פעם הילדים לא יצאו סתם ככה לטייל". מכל מקום, תהא מדיניות ההורים אשר תהא בסוגיה זו, אין לגרוע ממבחן הסבירות המחייב את צוות גן הילדים, אך משום שלאחר עזיבת הגן הילדים נתקלים אולי בסיכונים תחת השגחת הוריהם. כל עוד מצוי הילד תחת חסותה של מערכת החינוך, על זו האחרונה לנהוג בו בכפפות של משי ולעטפו במעטה של הגנה דוקרנית.

ושלישית, לא נטען, ולא היה מקום לטעון, כי אי אפשר היה לאתר מקום בטוח יותר, שבו יכולים היו הילדים להתרשם מן הפריחה עם בוא הקיץ. יתכן שהשדה שנבחר היה מקום נוח מבחינת סמיכותו לגן הילדים, אך בכך לא סגי. הבטיחות היא השיקול החשוב ביותר, ולשיטתנו, את הפעילות המבורכת של חשיפת הילדים לתמורות בטבע ניתן היה לבצע במקום מבוקר ומוסדר יותר; ואם לשם כך צריך היה לשים פעמים למקום מרוחק יותר, ואולי להתפשר קמעא על ה"אותנטיות" של הטבע – כה יהי, ובלבד שלא יעמדו הילדים בפני סיכון ממשי של פגיעה מנחש או עקרב. מכל מקום, לא הועלתה בפנינו, כאמור, טענה ששדה הבר היה האפשרות היחידה, שאין בלתי, לסייר עם ילדי הגן.

16. הנה כי כן, ההתרשלות גלומה בראש ובראשונה בעצם הבחירה לקחת את ילדי הגן לשדה הטרשים. מעבר לכך נציין, כי אפילו סברנו ששדה הטרשים, באזור ובמועד

המדוברים, היה אתר מתאים לטיול עם ילדים רכים – ואיננו סבורים כך – עדיין חובה היתה לנקוט באמצעי זהירות קפדניים יותר, המתבקשים ממקום הטיול שנבחר ומידת הסיכון הגלומה בו, ומיתר נסיבות המקרה, ובכלל זה מספרם הגדול של ילדי הגן (וראו פרשת מרצלי הנ"ל, שם נקבע כי "בהימצא תלמידים בחבורה, וככל שירבה ויילך מספרם, כך ניתן לצפות לסיכון גבוה יותר. במצבים שכאלה תגדל ותלך מידת הפיקוח הנדרשת מן המורים").

הבה נבחן כיצד נהגו, במקרה זה, הגנת והסייעת : עוד לפני היציאה לשדה, הונחו הילדים שלא להרים אבנים ושלא לגעת בחפץ חשוד או בלתי-מוכר. זוהי הנחיה ראויה וחשובה, כמובן, אך ניתן לתהות עד כמה ניתן לסמוך על ילדים בני שלוש וארבע, כי יקיימו אותה בדיוקנות (השוו ע"א 310/89 אליהו כהן (קטיין) נ' לנטוש מאיר, פ"ד מו (1) 402). תהייה זו מתגברת כאשר מדובר כאמור בקבוצה גדולה של ילדים, המצויה בהשגחה של שני מבוגרים בלבד. נראה, אפוא, כי הוראות בטיחות הנמסרות לילדים כה קטנים הן אמצעי זהירות בעל נפקות נמוכה למדי, וככל שיש חשש לסכנה, על המבוגר האחראי לדאוג במו ידיו כי זו לא תתממש. על כן, אם צפוי היה כי אזור הטיול עלול להיות רוחש שרצים ומזיקים הנחבאים בינות לסלעים ולעשבים, חובה היתה, אילו סברנו כי ראוי היה לצאת למקום הסכנה בכל מחיר, למצער, לפעול בדרך כזו או אחרת שתיצור שטח מסודר ומבוקר – גם אם לא "סטריילי" – אשר בו יוכלו הילדים לשהות, לשבת ולהשתובב ללא חשש ממשי מפני הכשה או עקיצה. ניתן להעלות על הדעת אפשרויות שונות: הימנעות מכניסה לשדה וצפייה בו מן השביל; סריקה מראש של השטח ואיתור או הכנת שטח פנוי מסלעים וצמחים; ביצוע הדברה באזור מסוים; ועוד. כמו-כן, יתכן שראוי בסיוור מסוג זה לצרף מבוגרים נוספים – לאו דווקא משום הוראות משרד החינוך, אלא מכוח מבחן הסבירות שבעוולת הרשלנות. דבר אחד ברור: לא היה מקום להיכנס לשדה הבר עם קבוצה גדולה של ילדים, בהשגחת גנת וסייעת בלבד, ולשבת במקום עמוס באבנים, דרדרים ועשבים, העלולים לשמש מקום מסתור למזיקים.

אכן, השהייה בחיק הטבע לעולם טומנת בחובה סכנות מסוימות. אך גם אם את אלה לא ניתן למנוע לחלוטין, הרי בוודאי ניתן להפחיתן במידה לא מועטה, באמצעים שעלותם אינה גבוהה ביותר, ומכל מקום, נמוכה מתוחלת הנזק. בית המשפט המחוזי הביע את החשש שמא הטלת חובות של הכנה והתארגנות לפני כל יציאה ל"גיחה לימודית" תביא להפחתה משמעותית בפעילות מבורכת זו. תשובתי לחשש זה היא, כי

לא דומה גיחה אחת לאחרת; בענייננו, יצאו הגנת והסייעת עם חבורה גדולה של ילדים רכים, בעונה החמה וביישוב שבו מוכרת נוכחות רמשים, לשדה שבו גדלים פרא עשבים וקוצים, וסלעים ואבנים רובצים בו לרוב. אם לשם מועדות הפנים, מוטב כי לפחות תיעשה הכנה והתארגנות מוקדמת.

17. אמצעי הזהירות שמנינו לעיל – או אמצעים אחרים – לא ננקטו בענייננו. לא מראש, וגם לא בזמן הסיוע עצמו. וכך העידה הגנת:

ש. בזמן שקרה התעסקת במתן הסברים לילדים מה קורה. תסכימי איתי שלא בדקת את הסלע הזה. זה לא כתוב בתצהיר שלך, לא בתשובה לשאלון ולא בעדות. את לא בדקת.
ת. אני לא חושבת שיש מה לבדוק מסביב לסלע.
ש. מבחינה עובדתית לא בדקת?
ת. בדקתי את הסלע למעלה שהוא חשוף. ראיתי שיש צמחים מסביב. לא יכולתי להסתכל.

ובהמשך:

ש. הסייעת גם לא בדקה אם היו שם חרקים או עקרבים?
ת. הסלע היה חשוף ונקי. העקרבים יודעים לזוז ולנוע וכנראה שמהצמחייה הסבוכה יצאו ועלו לסלע.
ש. את יודעת שהעקרבים נוהגים לעשות זאת?
ת. לא חשבנו על זה באותו רגע. סיירנו שם גם בשנים לפני כן.

הנה כי כן, הגנת, בכנות, העידה כי המערער נפגע בהיותו סמוך לסלע מוקף צמחייה סבוכה, וכי לא נעשתה סריקה של האזור. למעשה, לדבריה, נושא זה כלל לא עלה על דעתה. בית המשפט המחוזי ציין כי "סביר להניח כי הסייעת בדקה את הסלע בטרם התיישבה עליו וראתה כי הוא חשוף ואין עליו דבר". דא עקא, שהסייעת עצמה העידה במשפט כי לפני שהתיישבה לא בדקה על מה היא מתיישבת. ואפילו היתה עושה כן, אין די בכך, בנסיבות המקרה. בנסיבות המקרה, לא היה מקום להצעיד חבורה גדולה של פעוטות לשדה טרשים, באזור ובעונה שבהם ידוע כי ישנם בעלי חיים מזיקים, תחת השגחה של שני מבוגרים בלבד, ולהסתפק – בבחינת אמצעי זהירות – בהנחיה – שאין מי שיבצע – שלא להרים אבנים ובבדיקה שטחית של פני סלע מוקף צמחייה, עליו מתיישבת הסייעת.

כל מה שאמרנו באשר לאמצעי הזהירות שראוי היה לנקוט במסגרת הסיוור – מעבר לצריך אמרנו, שכן, כאמור, ההתרשלות העיקרית במקרה זה טמונה בעצם ההחלטה לקחת, בנסיבות המקרה, את חבורת ילדי-הגן לשדה הטרשים. מבחינתם של הפעוטות לא היה זה אלא שדה קרב.

18. לנוכח מסקנותינו אלה, ובמיוחד לנוכח הקביעה כי בנסיבות המקרה עצם היציאה לשדה הטרשים היוותה התרשלות, ברי כי מתקיימת גם זיקה סיבתית בין ההתרשלות לנזק. אלמלא יצאו לשדה – לא היה הנזק נגרם; ואף אילו יצאו אך הקפידו על אמצעי זהירות סבירים, כמפורט לעיל, ניתן לקבוע במאזן ההסתברויות שהנזק היה נמנע. קביעתו של בית המשפט המחוזי, לפיה "הגנת והסייעת לא יכלו למנוע את עקיצת העקרב, אולי רק אם היו נשארים בתוך כתלי הגן, אפילו לא בחצרו" – איננה מדויקת לטעמי. ברי כי אילו נותרו הילדים בחצר הגן, לא היה המערער נעקץ על-ידי העקרב שעקצו; ואם כוונתו של בית המשפט המחוזי כי גם בחצר עלול היה להימצא עקרב, וזה עלול היה לעקוץ את אחד הילדים – ומן הסתם זו כוונתו – ובכן, קביעה זו אינה שוללת את הקשר הסיבתי בין ההתרשלות לבין נזקו של המערער, ויתרה מכך, כמוסבר לעיל, אין בשום אופן לראות את חצר הגן ואת שדה הטרשים כמקשה אחת מבחינת מידת הסיכון להיתקל בעקרב אימנטי ולהיעקץ על ידו.

בטרם סיום, נדגיש כי עיון בחומר שבפנינו מעורר שאלות שונות, ובכללן, האם הוכשרו הגנת והסייעת בטיפול בעקיצות, האם נשאו עימן ערכת עזרה ראשונה והאם התנהלו כראוי מרגע הפגיעה. שאלות אלה לא לובנו בערכאה המבררת; אמו של המערער השמיעה טענות מסוימות בעדותה לגבי ההתנהלות לאחר הפגיעה, אך בית המשפט המחוזי קבע כי טענות אלה מהוות הרחבת חזית, משלא הועלו בכתב התביעה. נושא זה אינו מונח, אפוא, בפנינו, לא נרחיב בו ולא נכריע לגביו. עם זאת, אנו מוצאים לנכון להעיר כי על פני הדברים, ספק גדול הוא אם הכל התנהל כשורה גם לעניין זה, וראוי לרענן את הכללים הראויים באזני אנשי החינוך המלווים קטינים לטיולים.

סוף דבר

מסקנתנו היא כי דין המערער להתקבל. המשיבה 2 אחראית לנזקיו של המערער בשיעור שנקבע בבית-המשפט המחוזי. לעניין המשיבה 1 לא באו לפנינו טענות שיש בהן כדי לשמש לנו בסיס להתערב במסקנות בית-המשפט קמא לגביה.

המשיבה 1 תשא בהוצאות הערעור וכן בשכר טרחת עורך-דינו של המערער בסכום של 20,000 ש"ח.

ש ו פ ט

השופטת מ' נאור:

אני מסכימה.

ש ו פ ט ת

השופט א' רובינשטיין:

התלבטתי לא מעט באשר לתוצאה בתיק זה, במישור הנורמטיבי. הגם שחברי השופט ריבלין הטעים ושנה את חשיבותם של טיולים בארץ במערכת החינוך, קיים בעיני חשש כי המסר שבפסק הדין ייתפס כמגביל משמעותית טיולים כאלה, וכי התמצית שיינתן לה פומבי יהא, כי נקבעה במקרה פלוני התרשלות בהוצאת ילדים על-ידי גורמי החינוך לטבע, וגננות, מורות ומורים יחליטו, מה לי ולצרה הזאת, שומר נפשו ירחק, וינהגו מנהג "אשרי יושבי ביתך" – אשרי הנשארים בבית הספר ובגן הילדים. תוצאה זו, שחברי כמובן לא כיוון אליה כלל, עלולה להיות קשה, לא מוצדקת, ופוגעת במרכיב חשוב בחינוך – חיבת הארץ והכרתה, חיבת הטבע והכרתו. דבר זה יש למנוע. עם זאת, למקרא התיק ופסק דינו של חברי באשר לנסיבות הקונקרטיות, אני נכון להצטרף לתוצאה אליה הגיע; זאת, כשהמדובר ביציאה לשדה טרשים באיזור המכוסה סלעים וצמחיה, בעונה שבה ידוע שמזיקים מסוג הנחשים והעקרבים עלולים להגית, וכשהמדובר בילדים קטנים שעדיין אינם אמונים על כללי זהירות בעצמם. ואולם, לטעמי – ובטוחני כי זו דעת חברי להרכב – מתלווה אליה מסר ברור מבית משפט זה, כי איננו באים כל עיקר להגביל טיולים בארץ ולהכרת הטבע, אלא שמתחייבים אמצעי זהירות גם כשהמדובר ב"גיחות" קצרות, הכל לפי הנסיבות. יתכן שיש לשקול שחוזרי מנכ"ל משרד החינוך, ככל שאינם כוללים התיחסות לכך, צריכים לכסות גם נושא זה של סיורים קצרים, והדבר טעון עיון. המסר הבסיסי צריך להיות עידוד טיולים בארץ ובטבע, לרבות סיורים קצרים, כמובן בגדרי הזהירות הראויה על-פי מאפייני המקום ואוכלוסיית המטיילים הצעירים, ולא יפקד מקומו של השכל הישר.

ש ו פ ט

הוחלט כאמור בפסק-דינו של השופט ריבלין .

ניתן היום, י"א באלול התשס"ה (15.9.05).

ש ו פ ט

ש ו פ ט ת

ש ו פ ט

העותק כפוף לשינויי עריכה וניסוח. 04100830_P13.doc
מרכז מידע, טל' 02-6593666 ; אתר אינטרנט, www.court.gov.il
נוסח מסמך זה כפוף לשינויי ניסוח ועריכה